

Folkloristik:

Prof. Dr.
Dursun Yıldırım
Armağanı

Pars Yılı
ANKARA 1998

ONİKİNCİ YÜZYILDA HAKİMİYET MÜCADELESİ: ÇİN, ORTA ASYA VE YAKIN DOĞU'DA

Prof. Dr. İsenbike TOGAN*

Bazen bütün titizliğimize rağmen önyargılarla hareket ettiğimizi görürüz. Bu türlü önyargılar bazen de o kadar yerleşmiştir ki sanki eşyanın tabiatı olmuştur. Burada Onikinci yüzyılda Çin, Orta Asya ve Yakın Doğu'daki hakimiyet mücadeleleri hakkında yazarken bu türden zihinlerde yerleşmiş iki konunun üzerinde durmak istiyorum. Bunlardan birincisi genellikle batı literatüründe gördüğümüz ve Türkleri zor, güç kullanmaktan hoşlanan bir kültürün insanları olarak gösteren genellemedir. Biz, kendimiz de kahramanlık edebiyatı çerçevesinde göreceğimiz gibi Türklerin tarihinde bu konularda sadece bir çeşit görüş olmamıştır. Güç, zor kullanmaktan hoşlanmayan Türk görüşü ile burada Karahanlılar devrinde karşılaşacağız. Ancak bu türlü bir görüş tabii ki sadece Karahanlılara özgü değildir. Bu özellikle XII. yüzyılda Asya'nın batısında, doğusunda ve ortasındaki Karahanlılar'da bu konularda çok farklı görüşlerin olması ve hatta Karahanlılar batı Asya'daki Selçuklular arasında da görüş ayrılıkları olmasıdır. Demek ki aynı devirde iki ayrı Türk devletinde iki ayrı görüş hâkim olmuştur.

Bir diğer çeşit önyargı ise, bazen bazı terimleri ve tanımları sadece bir ortam içinde ele almaktan ve tarihe karşılaştırmalı olarak bakmaktan doğan genellemedir. Bu bağlamda hem batıda hem bizde Şiilik, heteredoks görüşler, ortodoks görüşler, durağanlık, değişmezlik gibi terimler zaman ve mekan ayrımı yapmadan, sanki bu terimler evrensel doğrularmış gibi yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu yazıda bunlardan "ortodoks görüşler" in aynı zaman içinde fakat değişik mekânlarda nasıl farklı anlamlara geldiği üzerinde durarak, olayların dıştan sınıflanması yerine iç dinamikleri çerçevelerinde ele alınmalarının bizi önyargılardan uzaklaştıracağına da işaret etmek istiyorum.

Bu yazıda üzerinde durulacak olan meşruiyet tartışmaları için yukarıda sözü edilen her iki önyargı da geçerlidir. Bu tartışmaların XII. yüzyılda görülmesi, bulundukları yere yabancı olan yani dışarıdan gelen gurupların iktidara gelmeleriyle ilgilidir. Yerli olmayan sülalelerin

* Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

başa geçmesi, hakimiyet kurmada zorun, gücün rolünü tartışma konusu yapmıştır. Onikinci yüzyılda bu türden tartışmalarla hem Çin’de hem de Yakın Doğu’da karşılaşmaktayız. Öte yandan XI ve XII. yüzyıllarda Asya içinde gerçekten bir çok kişi ve gurup yer değiştirmiştir; tabii ki yer değiştirmelerin bu türlü tartışmalara yol açması doğaldır. Aslında özellikle onikinci yüzyıl büyük siyasî teşekküller değil de ortaya çıkan ufak tefek siyasî yapılanmaların devridir ve bu açıdan da 1991 sonrası günümüzü anımsatır.

XII. yüzyıl Asyası’nda en etkili ve en yaygın siyasî varlık Selçuklular tarafından gösterilmiştir diyebiliriz. Selçuklular Sırderya, Horasan, İran bölgesinden hareketle batıya yaptıkları göç ve akınlar sonucunda 1055’de Bağdad’a girmiş oldular. Aynı dönemde Asya sahnesinin başka taraflarında, mesela Çin’in kuzeyinde Proto-Moğol bir sülalenin yıkılmasından sonra bu sülaleye mensup olan gurupların bir kısmının Orta Asya’ya geldiğini ve Karahıtay adıyla Budist bir devlet kurdukları, Çin’in kuzeyinde daha kuzeyden inen Cücenlerin Altın Hanlar (Chin) sülalesini, batısında ise Türk, Moğol, Tibet karışımı Tangutlar’ın Hsihsia devletini kurduklarını görürüz. Orta Asya’nın batısında Harzem bölgesinde ise Kıpçaklarla birleşen Harzemşahların kurdukları devlet de bu yeni oluşan siyasî teşekküllerden biridir. Böylece Asya’da Onikinci yüzyılda ortaya çok yeni politik birliklerin çıktığını, bunların çoğunun fetihler sonucu meydana geldiğini ve tabiatıyla bu birliklerin oluşum süreci içinde bir çok insanın yer değiştirdiğini gözlemek mümkündür.

Dışarıdan gelip de iktidar olan ve başa geçen kimselerle özellikle bu türlü olaylardan doğrudan doğruya etkilenen yerli ve yerleşik kültürler ilgilenmişler ve cebir ve güç kullanarak başa geçmenin meşru olup olmadığı konusunda tartışmalar yapmışlardır. Aşağıda göreceğimiz gibi bu tartışmalara fütühatları yapanlar da katılmış oldular. Fakat işin ilginç yanı hem Uzak Doğu’da hem Yakın Doğu’da bu tartışmalardan batı dillerinde “orthodoxy” kelimesi ile ifade edilen doğru yolcu görüşlerin ortaya çıkmış olmasıdır¹. Öte yandan onikinci yüzyılda Asya’nın doğusunda ve batısında gelişen bu iki doğru yolcu görüş birbirine tam anlamıyla zıttır. Bu zıddiyet de aslında toplumların farklı yapısı ile ilgilidir. Ortak olan ise kararların her iki tarafta da dışarıdan gelip iktidar olan, başa geçen yabancılarla ilgili olmasıdır. Yabancılarla ilgili geliştirilen bu görüşlerde Çin’de Chu Hsi adındaki feylesof, batıda ise Gazzali etkili olmuştur. Her ikisi de kendi anlayışlarıyla olayları öyle bir doruğa getirmişlerdir ki, sonradan onlardan daha etkin görüşler ortaya atılamamıştır.

¹ Bilindiği gibi ortho herkesçe kabul edilen, doğru olarak görülen anlamında bir kelime, doxy ise görüş, düşünce anlamındadır. Onun için de Türkçe’deki karşılığı “doğru yolcu görüş” olmaktadır.

Uzun zaman, hem batı literatüründe hem bizde bu dönemde verilen kararların gelecek için çok önem taşımış olduğu ve bu önemin daha mükemmel fikirler geliştirmesini engellediği ve bütün bu gelişmelerin İslâm dünyasının duraklamasına ve gerilemesine sebebiyet vermiş olduğu söylenmiştir. Sinogologlar ise Chu Hsi'den sonra kimsenin aynı mükemmeliyete erişemediğini ve Çin'in bu yüzden geride kalmış olduğunu ileri sürmüşlerdir. Yukarıda bahsettiğim gibi onikinci yüzyılda Asya'nın her iki yakasında düşüncelerde oluşan berraklık birbirine benzerse de, bu düşüncelerin içeriği farklı olmuştur, yani bu dönemde doğu ve batı Asya'da tavır benzer olmuştur da sonuçları farklı olmuştur.

Bu tutumlar çerçevesinde İslâm dünyasına baktığımız zaman oradan dışarıdan gelen yabancılara karşı açık, içerici bir tavrın sergilendiği ve yabancılara kabul etmenin ve onlara toplum içinde yer vermenin söz konusu olduğu bir ortam gözleriz. Ancak batı Asya'ya gelenlerin müslüman olmaları bu türlü bir yabancılanmama açısından çok önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemleri inceleyen bilginler de fetih yoluyla gelen batıya gelen kavimlerin gücünü tanımanın İslâm dünyasından güce, otoriteye teslimiyete sebebiyet verdiği görüşü doğmuş ve bakış açısı "otoriteyi benimseyen, yaygın olarak kabul eden ve değişime direnen görüşler" anlamında katı tavır veya orthodoxy (ortodoksluk) ile ifade edilmiştir.

Aynı dönemde Çin'de yabancılara kendi toplumları içinde yer vermek görüşü hakim olmuştur ve zamanla da özellikle Moğol hakimiyetinden sonra yabancılardan özellikle düşün dünyasında dışlanmasa söz konusu olmuştur. Görüldüğü gibi yabancılardan fütühatla gelmeleri ve dolayısıyla güç kullanarak başa geçmiş olmaları üzerine, Asya'nın her iki yakasında bu konu üzerinde durulmuş fakat farklı sonuçlara varılmıştır. Ancak genellikle bilim dünyasında Asya'nın bu iki yakasına karşılaştırmalı olarak bakılmadığı için ikisi ayrı ayrı kendi içinde "orthodoxy" diye adlandırılmıştır. Yani bu görüşlere göre hem Asya'nın doğusu, hem de batısı kendi koşulları içinde belli bir mükemmeliyete eriştikten sonra o noktada kalmış ve değişmemiştir. Tabii böyle bir görüşün oluşmasında "oryantalizm" in rolünü ayrıca belirtmeğe gerek yoktur.

Bu görüşlerden batı Asya'da ve İslâm dünyasında oluşanları ele alacak olursak, batı müslüman fatihlerin Yakın Doğu'ya gelmelerinden önceki yüzyıllarda "memluk" kurumu yabancılara içirme mekanizması olarak bir işlev görmüştür. Memluk olan geldiği dünyanın insanı olmuştur (Bosworth, 1977; Frye ve Sayılı, 1956). Orta Asya'dan Yakın Doğu'ya gelen Selçuklular için onların Bağdat'a girdiği 1055'i bir dönüm noktası olarak ele alacak olursak, bu tarihten sonra Selçuklular, İslâm âleminde Sultan yani otorite sahibi kişiler olarak kabul edilmiştir. Bunu bu şekilde formüle eden kişi de Gazzalidir. Gazzali XI. yüzyılın ikinci yarısında

yazarken liderlik görevini yüklenmeleri iman, sultan ulama diye üçe ayrılmıştır. Böylece daha önceleri bir elde toplanan siyasî otorite bölüştürülmüş veya paylaşılmıştır (Lambton, 1981). Selçukluların dinî işlere karışmayarak dünyevî işleri idare eden kişiler olarak ortaya çıkmaları gücün paylaştırılması konusundaki realiteleri göstermiş oluyor. Bu dönemde bu türlü politik konular üzerinde duran ikinci bir eser de Nizam ü'l-Mülk'ün *Siyasetnâmesidir*. Gazzali ve Nizam'ül-Mülk'ün aynı devirde yaşamış olmaları ve Selçukluların büyük hükümdarı Melikşah devrinin düşünürleri olmaları da ayrıca kayda değer. Bütün bunların sonucunda Sultan otorite sahibi kişi olarak ortaya çıkmış ve adaleti ile kendini kabul ettirmiştir. Gazzali'nin otorite sahibi olan sultana itaati önermesinin İslâm dünyasını teslimiyete, kaderciliğe teşvik etmiş olduğu ve böylece zor duruma soktuğu ileri sürülür (Lambton, 1981). Ancak aynı dönemde Ön Asya'da adalet bir prensip olarak ön plana çıkmıştır ve bu oluşumun da belli nedenleri vardır. Özellikle şeriatın aslında merkezî otoriteyi temsil etmemesi, insanlar arasındaki ilişkileri düzenlemesi bu işlerde amil olmuş gibi gözüküyor. Abbasiler'den sonra politik olarak parçalanmış olan İslâm dünyasında her bir ünite Roy Mottahedeh'nin söylediği gibi hem kendi başına özerk, hem de birbirine bağımlı idi (Mottahedeh, 1988). Bence bunun en güzel örneği Mevlevî seması'dır. Sema'da herkes hem kendi başına özerk, hem de sema içinde birbirine dayanmak zorunda olmuş oluyor; ama bu dayanışma halay şeklinde değildir. Bu yüzyıllarda Ön Asya'nın durum Sema'a benzer bir şekilde olmuştur.

Selçuklular da kendilerinin İç Asya'dan getirdikleri, Türkçe'de ülüş, hisse, pay gibi kelimelerle ifade ettiğimiz bölüşüm, paylaşım geleneklerini, Arap dilinde "ikta" ile ifade edilen paylaşma sistemine çok yakın bir şekilde ifade etmişlerdir. Böylece Nizam'ü'l Mülk'ün önderliğinde hakimiyete ortak kılınanlarla, meşru ve adil bir hükümdarlık sistemi kurulmuştur. Hakimiyete kimlerin ortak olduğuna baktığımız zaman, "yatay çeşitlilik" adını verebileceğimiz bir durumla karşılaşırız. Burada birbirlerinden hiyerarşi ile ayrılmamış, bilakis hem biri özerk, hem de bağımlı olarak hakimiyete ortak olan ulema, tüccar ve gulamları görüyoruz. Bu ortaklık ikta gibi kurumlarla da perçinlenmiştir. Selçuklular özellikle Oğuz kabilelerini çok daha kendi başına buyruk buldukları için, ordularında gulam, devşirme sistemi kullanmışlardır. İslâm dünyasında da X. yüzyıldan itibaren bir taraftan ulema, bir taraftan ayan ve tüccarların herbirinin kendi başına özerk olması ve böylece zenginlik, adalet, güç gibi unsurların bir elde toplanmaması Hodgson tarafından çok güzel bir şekilde işlenmiştir (Hodgson II, 1974). Gazzali'ye baktığımız zaman da onun fikrî formülasyonunun bu topluma uygun olduğu görülür.

Batı Asya'da bu işlerin bu şekilde gelişmesinde her halde bir taraftan Arapların, diğer taraftan Selçuklular gibi Türklerin geleneklerinde ortak noktaların bulunması büyük bir âmil olmuştur. İkta kelimesinin de ifade ettiği gibi keserek bölüştürmek usulu, hem Araplarda hem Türklerde görülmektedir. Ayrıca, adları şura, kengeş, kurultay gibi değişik olsa da istişare meclisleri de her iki tarafa ortak kurumlardır. Demek ki bir taraftan İç Asya gelenekleri, diğer taraftan da Orta Asya gelenekleri bir sistem içinde eklenmişlerdir. Bu dönemde özellikle icmanın kuvveti ideolojide kendini göstermiş, ve bu olgu bir yerde şeriatın formüle edilmesinde diğer taraftan da tasavvuf ve tarikatların meydana gelmesinde de amil olmuştur. Tarikatların aslında bir parti gibi kurulmadıklarını ve zamanla oluşmuş olduklarını düşünmek gerekir. Tarikatlerin oluşması da icma yoluyla olmuştur. Ancak üç veya daha fazla kuşak boyunca bir görüş, düşünceyi yeterince izleyenler olmuşsa zamanla o düşünceyi ortaya atmuş olan kimse o tarikatın kurucusu olarak görülmüştür ve çoğunlukla da bu "kurucular"ın evliya oldukları görüşü hakim olmuştur. Demek ki icma, şura, ikta gibi İslâmî terimleri kurultay ve ülüş ile karşılaştırınca icma'nın diğerlerinden daha fazla İslâmî bir değer taşıdığı anlaşılır. Orta Asya Türk gelenekleri beye bağlılığı vurgularken, İslâmî gelenekler icma'ı, topluluğun, cemaatin beraberce verdiği kararı ön plana çıkarmaktadır.

Şimdi biraz da Uzak Doğu'ya doğru yönelecek ve Çin'de Tang Sülalesi (618-907) dönemine göz atacak olursak orada da bir çok yabancıların bulunduğunu görürüz. Yabancılar orduda bulunuyordu. Bu durum Orta Asya'lı İranlılar'dan Sogdak asıllı bir kumandan olan An Lushan'ın 750'deki isyanına kadar devam etmiştir. 750 öncesi "silahlı kuvvetleri"ne baktığımız zaman burada Uygurların, Türklerin, Korelilerin ve Sogdaklar gibi başka yabancıların bulunduğu bir yapı görüyoruz. Toplum idareci sınıfının diğer kesiti de çok kitabi oldukları düşünülen bilim adamlarından meydana geliyordu. Eski aristokratik ailelerden kalanlarla T'ang sülalesinin devrinde de, aristokratlar, silahlı kuvvetler, bilim adamları ve bürokratlardan oluşan ve Batı Asya'dakine benzer bir yatay çeşitlilik gözlemlenebilir. 750 tarihinde An Lu-shan isyanından sonra yabancılara karşı bir tutum alınmıştır. Hatta bu dönemden sonra Budizm bir yabancı ideoloji olarak kovuşturulmuştur (De Bary, Chan, Watson, 1960: 379-382). Bütün bu oluşumlar içinde bilim adamlarının kitabî olmaktan çıkmağa çalışarak, biraz vaziyeti kontrol etmeğe çalıştıklarını ve ordu ile ilgilenmeye başladıklarını görüyoruz. Hatta "bilim adamı olarak ayrıldı, general olarak geri geldi" gibi deyimler de bu devirlere aittir. Bu deyimün kültürel çevirisi herhalde "giderken ehl-i kalem, dönerken ehl-i seyf" şeklinde olurdu.

Çin'in kuzeyinde bu dönemlerde Liao, Chin (Altın Hanlar) ve Tangutların Hsi-hsia sülalesi olmak üzere üç siyasî teşekkül kurulmuştu. Bunların her üçü de fetih yoluyla Çin'e gelmişlerdi. Onun için de bu devirdeki Chin (Altın Hanlar) sarayında fetih yoluyla gelmiş hükümdarlar olarak Çin felsefesine göre meşruiyetlerinin nasıl tanımlanabileceği tartışılmıştır. Tartışmalar ise zor, güç kullanmayı meşru kılacak şekilde gelişmemiştir. Yani Batı Asya'daki realist yaklaşım yerine Çin'de hakimiyet telakkisi idealist olarak kalmıştır (Chan Hok-lam, 1984). Çin'de bu idealist tutum içerisinde hükümdarın Göğün (Gök Tanrı'nın) emriyle başa geçtiği görüşünden de vaz geçilmemiştir. Kısaca hakimiyet felsefesine hakim olan kadercilik devam edegelmiş ve bu hükümdarın *kutsallaştırılmış* kişiliğinden vaz geçmemek şeklinde kendini göstermiştir. Tabii durum böyle olunca da batı Asya'da İslâm dünyasında olduğu gibi "adalet" prensibinin hükümdarlık ve hükümdarın kişiliğinin ötesinde bir yer alması söz konusu olmamıştır. Öte yandan kutsiyetine inanılan hükümdarın devlet işlerine bizzat karışması beklenmezken, adaleti temsil ettiğine inanılan hükümdar kurumsal olarak çok daha etkin bir rol alabiliyordu.

T'ang devrinden sonra kuzey Çin'de bu türlü yabancı sülaleler kurlurken, güneyde hakim olan sülale ömrü 1275'lere kadar süren Sung sülalesidir. Sung sülalesinde ise devlet mekanizması artık eski yatay çeşitliliği temsil eden eski aristokratlardan ve ordudaki yabancılardan arındırılmış olduğu için, daha çok merkezi imtihan sistemiyle taşradan başkente getirtilen yetenekli bürokatlardan oluşmaya başlamıştır. Eski yatay çeşitlilik farklı gurupları heterojen bir yapı içinde belli bir iş bölümü içerisinde bir araya getiriyordu. Bürokratların hakimiyeti ise daha homojen bir gurubun başa geçmesi demek olduğu için, farklı gurupları dışlamış oluyordu. Sung sülalesinin kuzeyde tutunamaması ve kuzeyin hakimiyetini yabancılara bırakmak durumunda kalmasının bir sebebi de yapıdaki bu değişikliklerdi. Öte yandan bürokatlardan oluşan bu homojen yapı kendi içinde hiyerarşik bir düzenlemeye girmiştir. Bu gelişimi farklılığın hakim olduğu eski yatay çeşitlilikten, farklılıklardan mümkün olduğu kadar arındırılmış bir yapının oluşturduğu hiyerarşik düzende meydana gelen dikey çeşitlilik diye tanımlayabiliriz. Farklı gurupların bir araya gelmesi ile meydana gelen yatay çeşitlilik içinde batı Asya'da değişik gurupların uzlaşmasının ve beraberce karara varmasının İslâmî söylem içinde "icma" olarak adlandırıldığından yukarıda söz edilmişti. Bu dönemin Doğu Asya'sında ekonomik olarak en etkin duruma gelen Sung sülalesinde meydana gelen gelişmeler ve bu bağlamda dikey çeşitlilik böyle bir "icma" felsefesine karşı, hatta anti-icma diye adlandırabileceğimiz bir şekilde gelişmiştir. Yani Sung devrinde değişik guruplar arasında bir uzlaşma, bir fikir mutabakatı yerine, doğru olduğu düşünülen fikirlerin ileri sürüldüğü ve empoze edildiği bir ortam hâkim

olmuştur. Mesela kuzey sülaleleri içinde yatay çeşitlilikle değişik fikir ve görüşleri temsil eden ekoller varken, Sung sülalesi güneye kaydıktan sonra, çeşitlilik sadece Konfüçyanist görüşle sınırlanmıştır. Böylece geçerli görüş sadece Konfüçyanizm olduğu gibi, Konfüçyus'un yolu da doğru yol haline gelmiştir. Bu durumda güneydeki Sung sülalesinde fikir hayatındaki çeşitlilik de Konfüçyanist görüş içindeki değişik ekollerden oluşmuştur. Bunlardan Wang An-shih ekolü mücadeleci bir devleti savunurken, Chu Hsi sorumluluğu insana yükleyerek insanın kendisini yetiştirmesinin önemini vurgulamıştır. İşte böyle bir ortamda çeşitlilik insan hayatının kamu alanı (**kung**) ve özel alanlar (**ssu**) diye ikiye ayrılması çerçevesinde yaşamağa başlamıştır. Konfüçyanist felsefenin kamu alanlarına hakim olması ile Budizm ve Taoizm özel alanlara kaymış oldular. Bunun sonucunda da bir bilgin-bürokrat işinde konfüçyanist, evrende Taoist olabiliyordu. Bu iki alan arasındaki çelişkiler ve sonraki Çin kültürünün ve fikir hayatının zenginliğini oluşturmuştur.

İdeolojik alanda Sung devrindeki Çin gittikçe daha katı kalıplar içine bürünür ve idoloji uzun vadeli stratejiler olarak değerlendirilirken, Kao-tsung gibi imparatorlar ideolojiden ödün vermeden kısa vadeli ve iş bitirici politikalar izlemişlerdir. Böyle bir politika özellikle Sung devletin askerî bakımdan kendinden kuvvetli komşularla çevrilmiş olmasıyla da ilgiliydi. Komşularla ilişkilerde komşuların gücü tanınıyor, ona göre diplomatik ilişkilere giriliyor, ancak bu ilişkiler devlet arşivlerinde saklanacak vesikalarla Konfüçyanist ideolojiye uygun bir biçimde geçiriliyordu. İşte resmî ideolojinin yanında kısa vadeli de olsa bazı güncel işlemlere gidilmesi, zamanla devlet idaresine daha iş bitirici daha mutlakiyetçi bir çehre vermeğe başlamıştır. Chu Hsi'nin fikirlerinin kabul görmesi ve bunların mükemmelliyet olarak algılanması da bu dönemlere rastlar. Demek ki fikir hayatındaki çok sesliliğin sınırlanması, ideolojinin daha sert kalıplara bürünmesi ve devlet idaresinde mutlakiyet bu dönemin doğru yolcu görüşlerini oluşturmuştur.

Oysa tekrar batı Asya'ya dönecek olursak, XII. yüzyıldaki halifelardan En-Nasir (1180-1225) ismindeki halifenin sistematik bir şekilde yatay çeşitlilik çerçevesinde hareket ederek, bu sistemi geliştirdiğini görüyoruz. Kendisi dört mezhepte ayrı ayrı fakih durumda olduğu gibi, fütüvvet organizasyonlarında, ve sonra da ahilerde kuşak, kemer takılması Halife En Nasr zamanında başlamıştır. Şihabettin , Yahya, Ömer Suhreverdin gibi mutasavvıf ve düşünürler, En Nasr'ın etrafını almışlardı. Mevlânâ Celaledin Rumî'nin babası Bahaeddin Veled, Belh şehrinde Fahreddin Râzî ile arasının açılmasından sonra batıya göçtüğü zaman, önce Bağdad'a gelmişti. Bağdad kapısında kendisine "nereden geliyor-sun" diye sordukları zaman, o "Tanrı'dan gelip, Tanrı'ya gidiyoruz.

Mekânsızlıktan gelip mekânsızlığa gidiyoruz” demiş, bunu duyan Şihabeddin Suhreverdi de “bu Bahaeddin Veled olmalı” demiştir (Eflaki, I, 1973: 115). Demek ki “yatay çeşitlilik” dediğimiz bu konumda hem Suhreverdiler hem de Bahaeddin Veled’e yer vardı. Bu duruma bir de devlet açısından bakınca, otorite sahibi sultanın yanında sultanın adaletine katkıda bulunan, onun adaletinin devamını sağlayan kişinin köylü olduğu görüşü de bu dönemde öne sürülmüş gibi görünüyor. Mesela, devlet ordu ile kaimdir, ordu altın ile yaşar şeklindeki meselelerin en eskisi 1082’de Melikşah zamanında yazılmış olan *Kabusnâme*’dir. Devlet orduyla, ordu altınla, altın üretimle, üretim de köylüyle adalet üleştirilmesiyle kaim olur denir, burada. Böylece de hem köylünün hem de üretimin önemi burada açıkça vurgulanmış olur. Gazzali ise, devlet ordu ile, ordu levazım ile, levazım da abadiyetle, abad olmak da adaletle mümkün olur der ama, köylüyü araya koymadan ifade etmiştir fikirlerini. Köylünün adaletin oluşmasındaki katkısını köylünün yatay çeşitlilik içinde yer alması şeklinde anlayabiliriz sanırım. Meşruiyet içerisinde, köylüler maddî hisse alanlardan biri olarak görülmüyorlarsa da, adaletin oluşmasında gerekli olan kişiler olarak gözüküyorlar. Onun için de demek ki Ön Asya’ya baktığımız zaman burada gittikçe daha geniş bir çevreye, daha fazla kişiye hakimiyet felsefesi içinde yer verildiğini, Doğu Asya’da ise çevrenin daraldığını görmekteyiz. Çin’deki imtihanla bürokrat seçme yöntemi geniş çevre ile dar çevre arasında bir filtre işlevi görüyor ve Çin’in değişik yerlerinden değişik kesimlerden gelen kimselerin aynı görüşler etrafında toplanmaları sağlanmış oluyordu. Ondan sonra da seçilen bu genç kişiler, yükseldikçe yetenek ve becerilerine göre hiyerarşik bir düzen içinde yer alıyorlardı.

Orta Asya’ya baktığımızda ise, bambaşka bir manzara ile karşılaşırız. Bu devirde Orta Asya’da Karahanlılar hakimiyet kurmuşlar ve Mevaraünnehr bölgesini Samanilerin elinden almışlardı. Samaniler devrinde merkezi bir hükümet idaresinde zengin bir evkaf nezareti, diğer taraftan da toprak ağası aristokratlar vardı. Karahanlıların kurduğu idari sistemde ise bir değil bir kaç başkent vardı. Karahanlılar evkafı da merkezi hükümet elinden alıp ulemanın emrine vermişlerdir. Bir de prenslere ikta vermişlerdir. Hükümdarlar ise daha çok hakem rolünü benimsemişlerdir. Ancak Karahanlı hükümdarları eski devrin ileri gelenleri tarafından pek de beğenilmemişlerdir. Sultan Ahmet Han Sultan Melikşah’a ulema tarafından şikayet edilmiş ve bu Karahanlı hükümdarını, ulema yargıladıktan sonra, yay kirişi ile boğdurulmak üzere akrabalarına teslim etmiştir. Ancak Karahanlı hükümdarları başları bahasına olsa dahi mutlakiyet yoluna gitmişlerdir; boylar, şehirli nüfus, ulema, dervişler, zanaatkarlar ve tüccarlar arasında adeleti temsil eden hakem rolünü oynamağa devam etmişler; ser vermişler inandıklarından vazgeçmemişler-

dir. Bunun sonucunda Karahanlı hükümdarları gittikçe zenginleşen ve "sadr" (dayanak) adını alan Buharalı ulemanın desteğini kaybetmeye başlamışlardır. Zira Hanlar bu dönemde bu varlıklı ulemaya karşı fakir devrişleri desteklemeyi tercih etmişlerdir.

Bütün zorluklara rağmen Karahanlı hükümdarları XII. yüzyıla gelinceye kadar, "ben baş olayım ben otoritemi kullanayım" diye bir tutum içinde olmamışlardır. Bu tutumu **Kutadgu Bilig'**de de görmek mümkündür. Bu arada maaşlı bir ordusu olmanın, ayakları ile oy veren illere bağlı olmanın yani yerleşik merkezîyetçi hükümetlere sahip olmanın erdemlerinin görüldüğünü de anlıyoruz. Ancak iş çözümü gelince, orada tereddütler baş göstermiştir. Bu tereddütler de Türk destanlarından da tanıdığımız adalet sahibi hükümdar imajı ile ilgilidir. Onun için de ne taraf olunmuş, ne de taraflar üstü mutlak bir irade sergilenmiş, hanlar başları bahasına olsa dahi, vazgeçmemişlerdir. Aşağıdaki pasaja bakınca da bunu görmek mümkündür:

Halkı idare eden veya beyliğin bütün işlerini gören hizmetkarsız yapamaz. (Hizmetkar aslında silahlı erat anlamındadır). Hizmetkar olunca da şüphesiz mal ve servet lazımdır. Mal olmazsa kimse başkasının hizmetine girmez. Ordunun başında bulunan ve hayatın feda ederek beyin emirlerin yerine getiren insan, hazine ve ordu beylerin kuvvetini teşkil eder. Bu ikisi ile büyüklük olur. Bu ikisi bir araya gelirse beylik tacı azamet alır. Mal toplamak için bile bile cebir kullanmak gerekir. Benim ancak bir sırtım, bir tek boğazım var. Bu kadar insanın vebalini niçin üstüme alayım? (Arat, 1974).

Demek ki Karahanlı hükümdarı daha kararını vermemiştir. Bir taraftan ordunun lüzumuna inanılır, diğer taraftan orduyu beslemek için paranın gerekli olduğunu görürken, daha bu paranın vergi şeklinde kurumsallaşmamış olduğu bir ortamda, hükümdarın gönlü parayı toplamak için cebir kullanmağa razı değildir. Verginin toplanmasının devlet otoritesine bağlı olduğunu hem Yakın Doğu'da hem de Uzak Doğu'da gördüğümüz bu ortamda, bir dönemde bu konuda tereddütler ortaya koyan Karahanlı hükümdarı ne Çin ne de İran geleneklerine dayanmaktadır². Burada Orta Asya Türk gelenekleri açısından düşüncelerini ortaya koyan bir hükümdar görüyoruz. Köylülüğün, verginin adaletle değerlendirilmesi ise çok daha sonraları Timur devrinde kurumsallaşmıştır.

XII. yüzyılda meydana gelen siyasî felsefeye baktığımız zaman, Uzak Doğu'da dışarıdan gelen yabancıların güç kullanımlarının ve hükümdarlıklarının meşrulaşmadığını, meşruiyetin ancak "ilâhî emir" almış hükümdarların inhisarında olduğunu görürüz. Fiiliyatta gene galip olan, yani güçlü olan yeni bir sülalenin kurucusu olarak imparator olarak başa geçmişse de, ödün verilmeyen geleceğin belirleyicisi olduğuna inanı-

² W. Barthold'un Kutadgu Bilig'in İran modellerinin, özellikle Kabusnâme'nin taklidi olduğunu söylemesi çok yanıltıcıdır (Barthold, 1962: 22).

lan ideoloji olmuştur. Ön Asya'da ise fütühatla, yani güçle gelen fatihler adil oldukları sürece, onların otoritesi meşru kılınmıştır. Onlar ilahî temellere dayanmaları gerekmeyen adaletleri ile temayüz eden sultanlar olmuşlardır.

Bu geleneğin batı Asya'da yerleşmesinde rol oynayan Selçuklular, devleti dinden ayırarak Türk destanlarından tanıdığımız âdil hükümdar idealini uygulamaya sokarak, âdil, dünyevî otoriteyi temsil etmişlerdir. Selçuklular ve Osmanlılar her ikisi de bu geleneği temsil ederler. Osmanlıların yatay çeşitliliği değil de dikey çeşitliliği tercih ettikleri görülecektir. Orta Asya'da ise hem âdil olmak isteyen, ki zaten Kutadgu Bilig'de hükümdar adaleti temsil eder, hem de güç kullanmak istemeyen Karahanlı görüşü ile karşı karşıya kalıyoruz.

Daha sonraki yüzyıllarda (16-19) Orta Asya'da tekrar karşımıza çıkacak olan bu görüşü daha yakından tanımanız gerekmektedir. Türklerin otoriteyi ve zoru, gücü hoş görmeyen, katılımcı ve dayanışmacı geleneklerinin önemi özellikle batı literatüründeki "Türk" imajı açısından önemli olduğu kadar, bizim kendimizi ve devletçilik anlayışımızı da tarih aynasında görmek açısından önemlidir.

Kaynaklar

- Arat, Reşit Rahmeti (1947) *Kutadgu Bilig*, Ankara, TDK Yay.
- Barthold, W. (1962) "A Short History of Turkestan" *Four Studies on the History of Central Asia*. Leiden: Ed. J Brill.
- Bosworth, C. E. (1977), "Barbarian Incursions: the Coming of Turks into the İslâmic World" *The Medieval History of Iran, Afghanistan and Central Asia*. London; Variorum.
- Cha Hok-lam (1984), *Legitimization in Imperial China*. University of Washington Press.
- de Bar, Jm. Theodore, Wing-tsit Chan, Burton Watson (1960), *Sources of Chinese Tradition*. New York, Columbia.
- Frye, Richard N. ve Aydın Sayılı (1946), "Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler", *Belleten* 10 (1946). s. 97-131.
- Hodgson, Marshall D. (1974) *The Venture of İslam* vol. II. Chichago.
- Keykavus (1966) *Kabuşnâme*, (Çev: Mercimek Ahmet), İstanbul: MEB Basımevi.
- Liu, James T. C. (1988), *China Trning Inward: Intellectual-Political Changesin the Early Twelfth Century*, Harvard.
- Lambton, Ann K. S. (1981) *Sate and Government in Medieval İslâm*. Oxford.
- Mottahedeh, Roy, P. (1988), *Loyalty and Leandership in an Early İslamic Society*. Princeton.
- Nizamü'l-Mülk (1982), *Siyaset-nâme*, (Haz: M. Altay Köymen). Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.